

MEHDİ FERAHANİ MÜNFERİD, Peyvend-i Siyaset ve Ferheng der Asr-ı Zevâl-i Timurîyân ve Zuhur-i Safevîyân (873-911/1468-1505) (Timurluların Çöküşü ve Safevilerin Ortaya Çıktığı Sıralarda Siyaset ve Kültür İlişkisi), Encümen-i Âsâr û Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1382 h.ş. (2003), 479 s., ISBN: 964-6278-43-4.

Seferleri ve zaferleri sonunda Timur'un şöhreti bütün dünyada yayılarak, asırlarca bir dehşet siması ve efsanevî bir kahraman olarak yaşadı. Evet o, göçebe fatihlerin sonuncusudur. Fakat bâzı tarihçilerin ifade ettiği gibi, sâdece bir eşkıya çetesi reisi veya ele geçirdiği şehirleri yakıp yıkan, insan kellelerinden minareler diktiren bir fâtihi mi idi? Timur'un gayesi mümkün olduğu kadar ve hattâ kabilsen o zamanın dünyasını hâkimiyeti altına almaktı. Zamanın tarihçilerinden biri olan "bütün dünya iki hükümdarın sahip olacağı kadar değerli değildir" sözünü isnad etmektedir. Tahripkârlığına rağmen o, aynı zamanda imarçı idi. Onun zamanında muhteşem bahçeler ve binalar yaptırılmış, yeni yerleşme yerleri kurulup, sulama kanalları açtırılmıştı. Bilindiği üzere İran, Orta Asya ve Hindistan'da İslâm mimarisinin en parlak devri Timur ve haleflerinin adı ile sıkı sıkıya bağlıdır. Timur, ticaretin devlet için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkındaydı. Ana dili olan Türkçeden başka Farsçayı da biliyordu. Edinmiş olduğu tarih bilgisi ile meşhur İbn Haldun'u bile hayretler içinde bırakmıştı.

Kendisi meşhur bir hattat olan Timur'un torunu Baysungur, Herat'taki konağını zamanın bir akademisi haline getirmişti. Buradaki çalışmalar, çağın sanat hareketlerine bir hız vermiş, özellikle resim sanatında büyük ilerlemeler kaydedilmiş, daha sonraları Hüseyin Baykara ve Nevâf'nin şahsında yeniden himaye gören sanatkârlar ortaya çıkmış, tanıtılan eserde de kendisine geniş bir yer verilen meşhur Bihzad yetişmişti. Bihzad daha sonra Safevilerin yanına gelerek, Tebriz'de yetiştirdiği talebeleri ile Timurlu resim sanatının devamlılığını da sağlamıştır. Çaldıran savaşından sonra onun talebelerinden bazıları ise Sultan Selim tarafından İstanbul'a getirilmişlerdir. Türk musiki tarihinin seçkin simalarından Meragalı Abdülkadir de eserlerini Herat'ta yazmıştır. Minyatür ve hat sanatında Tebrizli Ca'fer, nakkâş Gıyaseddin, musavvir Halil, mimaride Kıvameddin, musikide Abdülkadir, tarih yazıcılığında Hâfiz-ı Ebrû, Şerafeddin Ali-i Yezdi, tezkirelerde sayısı yüzleri aşan şairleri ile Herat ve Uluğ Beg'in başkanlığında Kadızâde-i Rumî ve Ali Kuşçu'nun yürüttüğü matematik ve astronomi alanındaki çalışmalar ile Semerkand, Şahrub devrinde doğuda âdeten altın çağ yaşamıştır.

Uluğ Beg'e gelinceye kadar İslâm dünyasında bir bilginin tahta oturduğu görülmemiştir. Astronomi ile ilgili eser yazarı olmasından dolayı, onun hükümdarlığı gölgede kalıyordu. Tarihçilerin deyimi ile "Eflâtun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" şahsında toplamış olan Timur'un bu torunu devlet işlerine sırt çevirerek, hayatını matematik ve astronomiye adayan, idealist bir bilgin hüviyetine bürünmüştür.

Ebû Said'in saltanatı ise Uluğ Beg devrinin aksine, dervişlerin hâkimiyeti devri idi. Onunla Semerkand'da Uluğ Beg'in şehzadeligi dâhil 40 yıl süren hâkimiyeti yerine, Ebû Said'in Taşkent'ten davet ettiği, eserde de kendisine geniş bir yer ayrılan Nakşibendî şeyhi Ahrâr'ın 40 yıl süren hâkimiyeti gelmiş bulunuyordu.

Eserin esasını teşkil eden ve siyasi seçkinler arasında kendisine ilk sırada yer verilen Hüseyin Baykara (s.106-167) devrinde Timurlular siyasi bakımdan pek güçlü olmamakla birlikte, başşehir Herat gerek siyasi, gerekse ticari merkez olarak halâ büyük bir rol oynuyordu. Onun uzun saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, yeni binalar ile süslendiğini biliyoruz. Hükümdar ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak, şîr, musiki, resim ve hat sanat-

lارının icra ve gelişme merkezleri idi. Hükümdardan sonra devletin en kudretli adamlarından olan ve eserde siyasi seçkin olarak ikinci sırada yer alan (s.168-227) Ali Şir Nevaî, Herat ve Horasan'da 370 tane hayır eseri yaptırarak, bunların idaresi için büyük bir servet vakfetmişti. Buna rağmen eserden anladığımızı göre din adamları, burada helal kazanç olmadığını ileri sürerek, müridlerini Herat'a gitmekten men ediyorlardı (s.268). O devrin Herat'ı sadece Horasan ve Maveraünnehr'in öteki medeni merkezleri ile değil, Şiraz, Bağdat, Tebriz, Kahire, Bursa ve İstanbul gibi şehirlerin edebî muhitleri ile de temas halinde idi. O, eserlerinde zaman zaman İskender'i Türkleştirir veya Hüseyin Baykara ile özdeşleştirir, hatta Şehnâme'deki İran destan kahramanlarını da Türk kimliğine sokar (s.220-221). Yine bazen "Türk edebiyatı bayrağını kaldırarak, Türkleri bir millet haline getirdiğini, hiçbir ordusu olmadığı halde her ülkeye şüirlerini göndererek, kılıç kullanmadan kalemiyle Türk ülkelerini fethedebildiğini" kaydeder. Nevaî, hayatının sonlarına doğru yazdığı *Muhakemetü'l-lugateyn* adlı eserinde, Farsça ile Türkçeyi kıyaslayarak kelime zenginliği ve ifade kabiliyeti bakımından Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ilk defa yazmak cesaretini göstermiş ve Türk şairlerini Türkçe yazmaya teşvik etmiştir. Onun sayesinde XVI. yüzyıldan başlayarak, Türkistan, Kırım, Kazan ve Azerbaycan'da Çağatay Türkçesi yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiş, "erişilmesi imkânsız bir örnek" olarak görülen Nevaî'nin eserlerini tanımak edebî kültürün tamamlanması için zaruri sayılmış ve bu maksatla bir takım lügat ve antolojiler düzenlenmiştir.

Timurlu mirzaları arasında yalnız şair ve sanatkarların koruyucusu olarak değil, şair olarak da önde gelenlerden biri olan Hüseyin Baykara Türkçe şüirlerini bir Divan halinde toplamıştır.

Burada tanıtmasını yaptığımız, Önsöz, Giriş ve 3 bölümden meydana gelen eserin Önsözünde yazar, tarihle ilgili araştırma yapma ve İran edebiyatına olan düşkünlüğünün sonucu olarak, bu konuda, böyle bir araştırma yapmaya karar verdiğini ifade etmekte; Girişte ise Hüseyin Baykara zamanına rastlayan gerek Timurlular, gerekse bütün İran tarihinin kültürel bakımdan en parlak ve en yüksek seviyeye erişmiş bir devir olduğunu vurguladıktan sonra, asrın siyasi durumunu araştırmak ve bunun kültürel hayata etkisini tespit için, Hüseyin Baykara devri siyasi iktidarının sarsıntı geçirmesi ve zaafa uğramasının, bu devirde kültürel durumun yükselip gelişmesinde ne derecede etkili olmuştur?; Hüseyin Baykara devri iktidarının kültürün yükselip gelişmesi ve yayılmasında yeri ve rolü nedir?; Hüseyin Baykara ve devrin diğer devlet adamları kültürün yükselişi ve gelişmesi hususunda özel bazı tedbirlere başvurmuşlar mıdır? gibi sorular sormakta ve bunlara cevaplar vermektedir (s.16). Ardından yazar sözü edilen devir İran tarih ve kültürü ile ilgili olarak şimdiye kadar müstakil, ilmi bir araştırma yapılmadığını, Abdülhayy Habibi, V. Barthold ve M. E. Subtelny gibi araştırmacıların devrin çeşitli yönleri ile ilgili olarak bazı kitap ve makaleler kaleme aldıklarını, şimdi ise kendisinin bu konuyla ilgili doğrudan doğruya bir araştırma yaptığını kaydediyor (s.17).

I. Bölüm (s.22-75) iki kısımdan meydana gelmekte olup, birinci kısımda (s.22-49) kaynakların tanıtımı yapılmakta, tarih ile ilgili kaynaklar (s.22-33); edebî kaynaklar (s.33-43); münşeat mecmuaları (s.43-48); yeni araştırmalar (s.48-49) ele alınmakta; ikinci kısımda (s.50-75) ise XV. yüzyılın ortalarına kadar Timur, Şahruh, Halil Sultan, Baysungur, İbrahim Sultan, Ulug Beg gibi Timurlu hükümdarları ve mirzalarının kültür ve sanat ile ilgileri, imar faaliyetleri, Timur devrinde sanatkarların önce Semerkand, sonra Şahruh devrinde Herat'ta toplanmaları ve buralardaki kültürel faaliyetler üzerinde durulmaktadır.

II. Bölüm (s.77-227) Siyasi Teşkilat başlığını taşımakta olup, siyasi yapı (s.77-84) ve siyasi temel (s.85-101) alt başlıkları altında, IX (XV). yüzyılın ikinci yarısındaki siyasi yapılanma incelenmektedir. Siyasi yapı başlığı altında meşruiyet ve hâkimiyet anlayışı, sultan ve idarede

yer alan makam sahipleri; siyasi temel başlığı altında ise Türk Divânı veya Tavacı Divânı; Sarr Divânı veya Divân-ı Mâl ve buradaki görevliler ile görevleri hakkında bilgi verilmektedir.

Kılıç ve kalem ehli arasında bütün devletlerde çok eski devirlerden beri süregelen geçimsizlik ve rekabet bu devirde de karşımıza Türk ve Tacik çekişmesi şeklinde çıkmaktadır. Bununla ilgili olarak yazar "Risale-i Münazara-i Tig ü Kalem" başlığı altında (s.101), IX (XV). yüzyılın başlarında doğan, bir süre Kum ve Azerbaycan'da yaşadktan sonra nihayet Herat'a giderek Ali Şir Nevaî'nin hizmetine giren Hâce Mesud-i Kumî veya Hâce Mesud-i Türkman'ın eserinden nakillerde bulunur. Eser manzum olarak 867(1462/63) yılında Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah zamanında kaleme alınmış olup, müellif, Kara Koyunlu devlet idaresindeki kılıç ve kalem ehli arasındaki geçimsizlik ve kılıç ehlinin kalem ehline baskısından söz eder. Öyle anlaşılıyor ki Kumî, daha sonra geldiği Herat'ta da aynı durum ile karşılaşmıştı. Çünkü eserde M. Ferahânî tarafından ileride Hüseyin Baykara devrinde, Ali Şir Nevaî ile ilgili olarak bu meseleye zaman zaman vurgu yapılır (msl. bk. s.183).

Siyasi Seçkinler başlığı altında 1-Sultan Hüseyin Baykara (s.106-167) ile 2-Emir Ali Şir Nevaî (s.168-227) ele alınır. Hüseyin Baykara'nın hayatı anlatılırken onun doğumu, yetişmesi, ilk mücadeleleri (s.107), Herat'ı ele geçirmesi (s.116), Herat'ta tahta oturması (s.122), tahta hak iddia eden ve tahtı ele geçirmek isteyenler ile mücadeleleri (s.130), Timurlu Mirza Yedigâr Muhammed ve Herat'ı ele geçirmesi (s.131), hanedan içi mücadeleler: Bediüzzaman Mirza (s.136), diğer devletler ile ilişkiler (s.140), din ve mezhep meseleleri ile ilgisi (s.150), bilim ve kültür ile ilgisi (s.155), edebi ve kültürel eserleri (s.156), kültür ve sanatı himayesi (s.164) alt başlıklar altında incelenir.

Ali Şir Nevaî ile ilgili kısım, Nevaî'nin ilk 30 yıllık hayatına bakış (s.168), Nevaî ve Sultan Hüseyin Baykara, siyasi bir güç olarak Nevaî'nin konumu (s.176), Nevaî'nin kültürel ve edebi yaratıcılığı, Farsça eserleri (s.207), Türkçe eserleri (s.208), Nevaî'nin kültürel görüş ve düşünceleri (s.215), Nevaî'nin kültür ve kültürel faaliyetleri desteklemedeki tavrı (s. 224) başlıkları altında toplanmıştır.

III. Bölüm (s.229-252)'de Kültürel Yolculuk ana başlığı altında, IX (XV). yüzyılın ikinci yarısında kültürel yapı (s.229), Kültürel temel (s.237), Hankâhlar: Tasavvuf (s.238), medrese ve kütüphaneler: Herat Mektebi (s.244) konuları yer alır.

Kültürel seçkinler başlığı altında devrin 5 büyük şahsiyeti üzerinde durulur. Bunlardan birincisi Nasreddin Ubeydullah-ı Ahrâr (s.253-276)'a dair olup, Hâce Ahrâr'ın hayatı ve şahsiyeti (s.254), Hâce Ahrâr ve Nakşibendiye tarikatı (s.256), Hâce Ahrâr'ın eserleri ve ilmi değeri (s.258), Hâce Ahrâr'ın siyasi görüşleri (s.264), siyasi faaliyetleri (s. 267) ile ilgilidir.

İkinci sırada Nureddin Abdurrahman-ı Camî (s.277-313) yer alır. Burada Camî'nin hayatı (s. 279), Camî ve Nakşibendiye Tarikatı (s.284), Camî'nin kültürel ve edebi eserleri (s.290), Camî'nin dini görüşleri (s.298), Camî'nin siyasi görüş ve faaliyetleri (s.302), Camî ve Sultan Hüseyin Baykara (s.307) gibi konular yer alır.

Üçüncü sıra Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (s.314-349)'ye ayrılmıştır. Burada da Kâşifi'nin hayatı (s. 315), Kâşifi'nin mezhebi (s.323), Kâşifi'nin eserleri ve ilmi yeri (s.330), Nücum ve garip ilimlerle ilgisi (s.331), Tefsir ve Kur'an ilimleri (s.333), Edebiyat (s.337), Ahlâka dair eserleri (s.341), Vâizliği (s.343), Kâşifi ve Siyâsetnâmesi (s. 346)'nden söz edilir.

Dördüncü olarak daha çok bir tarih müellifi olarak tanınan ve velûd bir yazar olan Gıyaseddin Hvandmir-i Herevî (s.350-380) üzerinde durulur. Hvandmir'in hayatı (s.350),

Hvandmir'in tarih ve edebiyat ile ilgili eserleri (s.367), Hvandmir'in tarih yazıcılığı ile ilgili görüş ve usulü (s.377) üzerinde durulan başlıca konulardır.

Eserde beşinci şahsiyet olarak karşımıza büyük minyatür ustası olarak tanınan Kemaleddin Bihzad (s.381-399) çıkmaktadır. Burada da Bihzad'ın hayatı (s.382), Bihzad'ın nakkaşlık üslûbu (s.387), Bihzad'ın eserleri (s.390), Bihzad'ın sanat mektebinin tesir ve devamlılığı (s.395) söz konusu edilmektedir.

Eserin sonunda "Araştırmanın Sonuçları" (s.400-408) verilmekte olup, yazar eserin başında Sultan Hüseyin Baykara devrinde siyaset ve kültür ilişkilerine dâir bâzi sorular sorup, cevap aradığı gibi, şimdi burada tekrar bu soruları gündeme getirip, başta verdiği cevapların doğru olup olmadığı üzerinde daha geniş olarak durur.

Bundan sonra zengin bir Bibliyografya (s.409-438), Sultan Hüseyin Baykara ile ilgili Ali Verdi b. Sohbet Kulu'nun Türkçe risalesinin Farsça çevirisi (s.440-447) ve Dizin (s.449-479) yer almaktadır. İran'da kaleme alınan telif eserlerin hemen hemen hepsinde olduğu gibi burada da Türkiye'de yapılan araştırmalar yer almamaktadır. Bibliyografyada yer almamakla birlikte Zeki Velidi Togan'ın İslam Ansiklopedisi'ndeki Ali Şir maddesine atıfta bulunulmuş (s.218-221), fakat bu da iyi anlaşılmadığı gibi, sahife numaraları da yanlış verilmiştir. Buna rağmen tarih, münşeat, edebiyat ve dinî konularda Farsça bütün kaynaklar gözden geçirilmiş ve kullanılmış olup, Timurlu devletinin son zamanları ve özellikle Sultan Hüseyin Baykara devri ile meşgul olanların ihmal edemeyecekleri çok yararlı ve ilmi bir eser ortaya konulmuştur.

Siyasi bakımdan XVI. yüzyıl Timurlular için felâket devri oldu. Özbekler XVI. yüzyıl başında önce Harezm ve Maveraünnehr'i, ardından Horasan'ı işgal ederek Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Horasan daha sonra Safevilerin işgaline uğramış, Maveraünnehr ve Harezm yöresi ise Özbekler tarafından idare edilmiştir. 12 İmam Şiiliğini ideolojik olarak sahiplenen Safevî şahlarına karşı, Özbekler Sünnilik siyaseti güttüler. Daha çok siyasi sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Maveraünnehr bölgelerinin daha sonraki düşünce hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de yol açtı.

Timur devrinde bunca sefer, zahmet ızdırab ve zafer neye yararmıştı? diye sorulacak olursa, verilecek cevap, Avrupalı bazı araştırmacıların ifadesi ile "Timurlu Rönesansı"nın doğması olacaktır. Minyatür, hat sanatı, mimari, musiki, tarih yazıcılığı sahalarında ün kazanan kimseler ve tezkirelerde sayısı yüzleri aşan şairleri ile Herat ve Uluğ Beg'in başkanlığında yürütülen matematik ve astronomi alanındaki çalışmalar ile Semerkand, Timurlular devrinde Asya'da Rönesansı gerçekten yaşamıştır. Dolayısı ile bu devir Türk kültürüne, insanlığa ve dünya medeniyetine önemli bir katkı olarak kabul edilmelidir.

İSMAİL AKA